

1941. Збірник за ред. Мілени Рудницької. - Нью-Йорк, 1958. - 494 с.; 29. Прокоп М. Вказана праця, с. 104; 30. Кухар Р. До 50-річчя відкриття університету Івана Франка у Львові (1939-1989), 'Визвольний шлях'. - 1990. - Кн. 2. - С. 228-235; 31. Бадяк В. Творче життя на Заході України у 1939-1941 роках/Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2000. - Вип. 7. - С. 463-470; 32. Ковалюк В. Вказана праця. - С. 3-17; 33. Лучаківська І. Л. Вказана праця. - 121 с.; 34. Ковалюк В. Вказана праця. - С. 15; 35. Рубльов О. С., Чеченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті - 40-ві роки XX ст.) //УІЖ. - 1991. - №5. - С. 24.

В.М. Даниленко, І.М. Ромашок

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 50-ТІ - 60-ТІ РОКИ XX СТ.: ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ

Сьогодні, коли українська держава перебуває на досить складному і відповідальному етапі розвитку, суспільство потребує ґрунтовного і всебічного відображення історичного минулого. Знання минулого, врахування історичного досвіду необхідні для виховання повноцінних громадян України. Особливо важливим є питання культури нашого народу, які гостро постали на сучасному етапі. Зокрема, це - освіта, культура, духовність.

Зараз, як ніколи, потрібно враховувати минулі помилки і зробити правильний вибір. Зокрема, потребують дослідження традиції, умови та особливості культурного життя селянства у 1950-60-ті роки XX ст.

На наш погляд, актуальність дослідження зумовлена тією обставиною, що в останні роки значно зросла роль інтелігенції в суспільно-політичному житті країни.

Інтелігенція взагалі, а гуманітарна зокрема, в сучасних умовах становить духовне ядро суспільства. Висвітлення проблем гуманітарної інтелігенції під таким кутом зору повністю виправдане. На нашу думку, у сучасній українській історіографії не вистачає робіт, які б на широкому, належним чином опрацьованому фактичному матеріалі розкривали загальні закономірності становлення і розвитку сільської гуманітарної інтелігенції в конкретно визначених історичних рамках.

Наукова та практична значущість даної теми - в її недостатній вивченості, у можливості показати короткий історіографічний аналіз діяльності сільської інтелігенції та її внесок у розвиток Української держави.

Дане дослідження базується на тому, що історія інтелігенції - це, насамперед, історія розвитку народу, його найбільш інтелектуально розвинутої соціальної верстви. Оскільки саме гуманітарна інтелігенція акумулює в собі історико-культурний досвід, мораль, соціально-психологічні риси народу, вона є його невід'ємною частиною.

Таким чином, до гуманітарної інтелігенції слід віднести, на наш погляд, ту частину інтелігенції, яка на професійному рівні створює духовні цінності, зберігає та розповсюджує духовну культуру народу. Підсумовуючи сказане вище, можна констатувати, що гуманітарна інтелігенція на селі - це сукупність певних соціально-професійних груп інтелігенції, зокрема педагогічної, культурно-освітньої і духовенства, в основу діяльності яких входять види духовної праці, включені до сфери духовної культури. Зазначений перелік доповнюють також працівники охорони здоров'я. Кожна із перерахованих вище груп інтелігенції в залежності від специфіки діяльності бере участь у виконанні цієї загальної функції, по-своєму використовуючи специфічні засоби і методи.

Мета даної розвідки-спробувати виявити найголовніші віхи, які пройшла українська суспільно-історична думка на шляху до досягнення духовного життя сільського населення, зокрема, впливу інтелігенції села на ці процеси, виявити ідеї та підходи, що можуть слугувати орієнтирами у конкретно-історичному дослідженні цієї проблеми.

Стосовно теми даного дослідження, то вона виявилась розділеною на два етапи. Перший, еволюційний етап, розпочинався у вітчизняній історіографії з другої половини 50-х рр., тобто з моменту початку вивчення проблеми культурного розвитку села, і завершився на початку 90-х рр. В цей час у вітчизняній історіографічній науці прослідковувалося існування

традиційних для радянської історіографії напрямів і проблематики досліджень, разом з тим з'являлися і новаторські підходи.

На початку 90-х рр. наступив другий етап повоєнної історіографії - сучасний. З одного боку вітчизняна наука шукає шляхи виходу із кризи, породженої попередньою ситуацією, а з іншого - розробляються нові масиви досліджень, розвивається методологічний : концептуальний плюралізм, відкриваються нові можливості завдяки значному розширенню : поглибленню джерельної бази. Не претендуючи на всеохоплюючий аналіз наявної літератури, ми свідомо обмежуємо наше зацікавлення працями, підготовленими лише * слідами України, почасти зарубіжними. Тобто йдеться про спробу інтегрування їхніх праць в єдину українську історіографію. В силу ряду обставин такий підхід видається плідним.

Висвітлення проблеми соціально-культурної і освітньої сфери села під таким кутом зору повністю виправдане. На наш погляд, у сучасній українській історіографії не вистачає грань, які б на широкому, належним чином опрацьованому фактичному матеріалі, розкривали як загальні закономірності становлення і розвитку інтелігенції села, так і її особливості в конкретно визначених історичних рамках.

Методологічні проблеми культурного розвитку України знайшли своє відображення в працях українських вчених, в яких проаналізовані умови і джерела розвитку культури.¹ У 60-70-х рр. українську історіографію поповнив ряд колективних праць, присвячених вивченню високих досягнень українського народу в культурному будівництві.²

З позицій комуністичних принципів ідейно-виховної роботи висвітлювалися і проблеми соціально-культурного розвитку українського села. Такий підхід при написанні монографій і статей застосовували І.Ф.Буркало³, Л.Д. Вітрук⁴, Ю.О.Курносів⁵, М.М.Лавринович⁶, М.В.Сеньків⁷, О.А.Червінський⁸ та ще цілий ряд істориків.

У працях В.С.Петренка⁹, який одним з перших звернувся до цієї теми, та Л.А.Шевченко¹⁰ спеціально розкриваються питання культурного будівництва на селі. Зокрема, вони висвітлюють діяльність культурно-освітніх закладів, проблеми загально-освітньої підготовки населення і ряд інших питань стосовно культурного рівня сільського населення.

Дослідження М.І.Бушина¹¹, А.С.Кондратюка¹² відображають шляхи культурних перетворень на селі, досліджуються процеси соціально-культурного життя трудівників села.

У 60-80-ті рр. було опубліковано чимало цікавих, змістовних наукових праць з різних сторін питань соціально-культурного розвитку села¹³.

Безпосереднє відношення до нашої проблеми мають і дослідження історії сільської школи і учительства як головного представника сільської гуманітарної інтелігенції. Дана тема в офіційній науці вважалась актуальною, а тому знайшла своє відображення в українській історіографії. Одними з перших сільське учительство 50-х-60-х рр. всебічно вивчали М.М.Грищенко¹⁴, О.Я.Завадська¹⁵, М.М.Моторнюк¹⁶. Аналізуючи численні документи, автори досліджували процеси трудового, естетичного, фізичного виховання в школах, розкривали проблеми підготовки і підвищення кваліфікації учительських кадрів.

Проте автори цих праць головним чином акцентували увагу на авангардній ролі вчителів у ході будівництва шкіл, зміцнення навчально-матеріальної бази. Загалом характерною рисою історіографії даної проблеми є той факт, що більшість дослідників лише узагальнювали досвід партійних організацій щодо зміцнення розвитку матеріально-технічної бази сільських шкіл, але в літературі, особливо 70-80-х рр. залишилися недостатньо дослідженими аспекти підготовки і розстановки педагогічних кадрів, забезпечення вчителів житлом, особливо в сільській місцевості, перепідготовки вчительських кадрів, причини

недостатнього забезпечення сільських шкіл кадрами високої кваліфікації, а також причини великої плинності кадрів на селі.

Не вдаючись до детального аналізу кожної з праць, оскільки в даній статті ми напереслідуюмо іншу мету, відзначимо, що історіографічна спадщина радянських істориків не вагає для нас. Особливо це стосується проблеми підготовки і підвищення кваліфікації

учительських кадрів, розробки шляхів розвитку загальноосвітньої школи, форм спільної діяльності вчителів і батьків у справі виховання школярів.

Серед багатьох невіршених і нерозв'язаних проблем соціальної сфери села залишилися і питання охорони здоров'я сільських трудівників. Проблеми медичного обслуговування сільського населення республіки у досліджувані роки ще не стали предметом належного висвітлення в історичній літературі. Це пов'язано було перш за все з небажанням системи показувати дійсний стан речей у цій галузі на селі. Чи не першими публікаціями з цього питання в республіці були праці І.Д.Хороша¹⁴. Деякі аспекти теми знайшли своє відображення в працях А.І.Зелінського¹⁸, А.Г.Шликова¹⁹, М.Н.Фомичової²⁰.

В часи існування радянської моделі суспільства спільною ознакою цих праць було прикрашення зображення соціально-культурної та освітньої роботи на селі, утвердження думки про її неухильний та всебічний розквіт за роки радянської влади. При цьому мав місце суб'єктивний підбір лише позитивних фактів, науково хибні порівняння з дореволюційними або довоєнними показниками, свідоме замовчування невіршених соціальних проблем українського села. Збереження в країні тоталітарної системи з її жорстокими ідеологічними рамками значно ускладнювало об'єктивне висвітлення культурних процесів на селі і ролі і них сільської інтелігенції.

Лише в часи перебудови в істориків з'явився мінімум свободи творчості, який дозволив дещо по-іншому оцінити здобутки соціально-культурної сфери радянського села.

Формування новітньої української історіографії, її концептуальних основ відбувалося одночасно з проголошенням Української незалежної держави.

Сучасна українська історична наука має власний політичний апарат, методи наукового аналізу, становлення яких відбувається шляхом подолання різноманітних схем та міфів, успадкованих від радянської історіографії.

Проблема діяльності культурно-освітньої інтелігенції українського села в 50-ті- 60-ті рр. ХХ ст. та її вплив на селянство у досліджуваній період знайшла певне висвітлення у сучасній українській історіографії. У 90-х роках з'являється ряд праць узагальнюючого характеру, в яких проблеми історії України розглядаються з нових концептуальних засад у контексті світового історичного процесу.

Значний інтерес у висвітленні ряду аспектів історії України післясталінської доби викликають праці В.К.Барана. В них на основі широкої джерельної бази проаналізовано хід десталінізації, розкрито процеси суспільно-політичного та національно-культурного розвитку УРСР, історію державно-церковних відносин тощо. Його монографія "Україна 1950-х- 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи"²¹ являє собою комплексне дослідження зазначеного історичного періоду.

У тринадцятому томі 15 - томного видання "Україна крізь віки" В.К.Баран і В.М.Даниленко²², використовуючи значний фактичний матеріал, проаналізували, широкомасштабний наступ сталінізму, спрямований на нейтралізацію патріотично налаштованої національної інтелігенції, складний процес лібералізації суспільного і культурного життя. Логічним є те, що дана праця отримала Державну премію України а галузі науки і техніки за 2001 рік.

Окремі сторони культурно-освітньої сфери села знайшли своє висвітлення у працях О.П.Григоренка²³, С.С.Падалки²⁴, П.П.Панченка²⁵, І.М.Романюка²⁶, С.М.Тимченка²⁷ та ін.

Усе активніше історики досліджують і узагальнюють практичний досвід перетворень, які відбувались в освітньо-культурній і соціальній побутовій сфері села в 50-60-ті рр. У монографії І.В.Рибачка²⁸ проаналізовано розвиток соціально-побутової інфраструктури українського села радянської доби (сільські населенні пункти як культурно-побутові осередки, охорону здоров'я, функціонування закладів освіти та культури на селі тощо).

В історичному плані на основі залучення великого обсягу нових архівних документів досліджує соціально-побутові умови життя населення України у взаємозв'язку з історичними подіями, що відбувалися в другій половині ХХ ст., Л.В.Ковпак²⁹.

Цілий ряд важливих аспектів соціально-культурних процесів в Україні у досліджуваній період знайшли своє відображення у роботах Г.Касьянова¹⁰, Г.Г.Кривчика¹¹, З.І.Юрчука¹². У цих дослідженнях аналізуються процеси, які призвели до кризових явищ у культурному житті України, в тому числі і на селі.

Освітянські проблеми, шляхи їх усунення показано в дослідженнях В.Г.Кременя¹³. Проблеми розвитку соціальної сфери села, кадрової політики, спроб її реформування знайшли своє відбиття у працях О.Ф.Нікілсва¹⁴, О.Павлова¹⁵, М.Рогожі¹⁶.

Значне місце посідають дослідження соціально-культурних процесів на селі у західних областях України у працях О.С.Рубльова і Ю.А.Черненка¹⁷, В.І.Сергійчука¹⁸, Б.І.Яроша¹⁹ та ш.

У монографії Т.В.Марусик "Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя діяльності (40-50-ті рр. XX ст.)"²⁰ досліджується життя та діяльність західноукраїнської гуманітарної еліти від часу входження регіону на злам 30-х - 40-х років XX ст. до складу "РФСР, що знаменував собою початок радянзації, до початку 60-х років - період згорання процесів лібералізації. Дослідницею розкрито діяльність та внесок окремих загонів гуманітарної інтелігенції: учителів, викладачів, науковців, представників літератури і мистецтва, культурно-освітньої інтелігенції в суспільно-політичне життя регіону. Значне місце в монографії відведено ролі духовенства, яке сприяло збереженню та примноженню національної свідомості населення західноукраїнського регіону.

Дослідженням розвитку освіти на західноукраїнських землях присвячені праці Г.Д.Дворака²¹. Автор на широкому суспільно-політичному тлі простежує злам традицій національної школи, аналізує процеси становлення радянського шкільництва, головні напрямки підготовки і розстановки педагогічних кадрів.

Цікаві судження щодо соціально-культурного розвитку села 60-х рр. XX ст. містяться в кандидатській дисертації А.М.Середы²², яка звертала увагу на зневажливе ставлення з боку влади до сільських культурно-освітніх закладів. Подібного висновку дійшли Р.А.Дудка²³ і О.В.Замлинська²⁴. На їх думку, партійні органи з одного боку, постійно підкреслювали важливе значення культурно-освітніх установ, а з іншого - не приділяли їм достатнього значення.

Особливої уваги заслуговують питання, пов'язані із взаєминами та діяльністю на селі духовенства, впливу священнослужителів на основи моральності сільського населення. Безумовно, представники духовенства суттєво відрізняються за характером та змістом професійної діяльності від інших груп гуманітарної інтелігенції. Водночас їм притаманні й спільні риси, зокрема, інтелектуальна праця у сфері духовної культури. Впродовж багатьох років духовенство відігравало й нині відіграє важливу роль у розвитку духовної культури народу.

50-60-ті роки минулого століття - це продовження радянської релігійної політики, пов'язаної із намаганням системи усунути церкву із суспільного життя і замінити її православною ідеологією комуністичною.

Окреслена проблема видається актуальною з огляду на посилений інтерес науковців до проблем державно-церковних відносин в українському селі періоду хрущовської відлиги.

Перші спроби науково-публіцистичного осмислення взаємин держави і церкви «явилися на рубежі 80-90-х рр. XX ст. Тут варто виділити статті В.Є.Єленського²⁵. У 90-ті роки окремі форми релігійного життя українського селянства, його ставлення до державної політики тоталітарного режиму, історію окремих конфесій відтворили В.Войналович²⁶, І.Л.Меркатун²⁷, П.П.Панченко²⁸, В. Гіщенко²⁹, І.М.Романюк³⁰ та ін.

Характеризуючи документальну базу досліджуваної теми, слід зауважити, що будь-який історик, який візьметься за розробку зазначеної проблеми, зіткнеться з парадоксальною ситуацією. На перший погляд може здатися, що документальних джерел, які стосуються цілком досить, щоб задовольнити найвибагливішого дослідника. Проте при детальному ознайомленні з ними з'ясується, що інформативна якість джерел далеко не виповідає їх кількості. Значна частина інформації має суто локальний характер і водночас

майже відсутні узагальнюючі дані. До того ж ця інформація розпорошена серед значної кількості джерел.

Одним із головних джерел інформації для дослідників є матеріали, які зберігаються в архівних фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), які містять документи, що дають змогу зробити спробу об'єктивного висвітлення соціально-культурних процесів на селі на тлі суперечливих та складних історичних подій 50-х-60-х рр. Тут зосереджені документи Верховної Ради, Уряду республіки, міністерств, відомств тощо.

Важливу інформацію про соціально-культурні процеси на селі у досліджуваній період містять матеріали архівного фонду Міністерства освіти республіки (Ф.166.), Міністерства охорони здоров'я (Ф.342), Міністерства культури (Ф.5116), Уповноваженого Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (Ф.4648), Центрального статистичного управління (Ф.582) та ін.

Значна кількість документів про життя та працю, суспільно-політичне і культурне становище сільської культурно-освітньої інтелігенції зберігається у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Вони зосереджені головним чином у фонді ЦК Компартії України (Ф.1). Це насамперед протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У (з жовтня 1954 р.- Комуністичної партії України) та підготовлені матеріали до них, більшість яких донедавна зберігалась в так званих "окремих папках". Власне ці документи і відзначають суть політики радянської держави на селі, ставлення її до сільської інтелігенції у досліджуваній період.

Також конкретний фактичний матеріал із нашої проблеми зберігається у фондах обласних архівів республіки.

Важливе значення для розкриття теми мають галузеві статистичні збірники, присвячені стану освіти, охорони здоров'я, соціальним і культурним процесам на селі^М.

При висвітленні соціально-культурних процесів, які відбувались в українському селі у 1950-ті-60-ті рр., важливо використовувати партійні і державні документи тієї епохи, стенографічні звіти та матеріали з'їздів, пленумів ЦК КПУ та ЦК КПРС, сесій Верховної Ради УРСР і СРСР, бібліографічні довідники.

Значний та різноманітний матеріал про соціально-культурні процеси на селі містяться у періодичних друкованих виданнях-газетах і журналах. Заслужовує на увагу також мемуарна література.

Отже, сучасний стан історіографічної та джерельної бази з досліджуваної нами проблеми можна визначити як достатньо репрезентивний для об'єктивного наукового дослідження. Однак слід чекати появи ще багатьох наукових монографій, статей, документів, які зможуть пролити світло на ряд ключових моментів соціально-культурної історії українського села 50-х-60-х рр. ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко Н.В. Духовная культура. Источники и движущиеся силы,- К., 1980; Маноха А.С. Соціалістична культура як соціальна творчість мас,- К., 1978; 2. Социалистическая духовная культура: Некоторые вопросы истории, теории, практики.- К., 1982; Развитие української культури за роки радянської влади.-К., 1967; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. У 5-ти томах.-К., 1967; Т.5 Розквіт культури: Вінок дружби. У 3-х томах. Т.3. Духовний розквіт українського народу.-К., 1972; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 36. документів. Т.1. (червень 1941-1960 рр.)- К., 1961 ;3. Буркало І.Ф. Развитие культуры на Закарпатті за роки Радянської влади (1945-1965): Автореф. дис... канд. іст.наук. Київський держ. ун-т.-К., 1968; 4. Вітрук Л.Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946-1958)// Історичні дослідження. Вітчизняна історія.-К., 1978.- Вип.4.-С. 121-138; 5. Курносое Ю.О. Вклад виробничої інтелігенції українського села в розвиток сільського господарства (1959-і 970) //Український історичний журнал.-1972.-№11.-С.42-51; 6. Лавринович М.І. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села .- К.,1975; 7.Сеньков М.В. Повышение культурно-технического уровня колхозного крестьянства в период социалистического строительства (1946-1960): Автореф. дис... канд.іст.наук (Львівський держ. ун-т.-Львів, 1984; 8. Червинський О.А. Деякі питання культурного будівництва на селі в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС // Український історичний журнал - 1965,- №І.-С.66-74; 9. Петренко В.С.

Село на шляхах піднесення. Зміни в складі умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951- "969).-К., 1970; 10. Шевченко Л.А. Розвиток української радянської культури. 1959-1965.-К., 1968; 11. Бушин Н.И. Социально-культурное развитие села на современном этапе.-К., 1984; 12. Коидратюк А.С. Духовна культура трудівників села.- К., 1984; 13. Бабич В.С. Деятельность массовых библиотек Украинской ССР по коммунистическому воспитанию трудящихся в условиях развитого социалистического статистика (1959-1970).- И, 1970; Добровтор В.Д. Культурно-освітня робота на селі.- К., 1967; Розвиток бібліотечної справи в Українській РСР за роки радянської влади.-К., 1979 14. Грищенко М.М. Сорок років радянської школи в Українській РСР // Розвиток освіти і педагогічної думки в УРСР (1917-1957). Наук, записки. Т.УІ.-Серія Педагогічна.-К., 1957.-С. 5-175; 15. Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в годы строительства коммунизма. (1959-1968).- К., 1968; 16. Моторнж М.М. Соціальна роль загальноосвітньої школи.-К., 1976; 17. Хорош І.Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР.-К., 1969; 18. Зелінський А.Л. Сельская служба здравоохранения Украины // Врачебное дело.-1980.-№11.-С. 1-6; 19. Шлыков А.Т. Из опыта укрепления сельских больниц Черкасской области // Врачебное дело.- 1963.-№3.-С.120-121; 20. Оомичёва М.П. На страже здоровья сельского населения Украины // Сборник науч. Тр. Харьковского мед. Института.- 1976.- Вып. 113.-Т.6.- С. 3-6; 21. Баран В.К. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985 рр.- Львів, 1992; Його ж: Україна 1950-1960-х років: еволюція тоталітарної системи.-Львів, 1996; 22. Каран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980- ті рр.) // Україна крізь віки.-К., 1999.-Т.13; 23. Григоренко О.Г. Дискримінаційна політика держави стосовно села і міграції сільської молоді в міста. 60-80-і тс. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-і рр. Матеріали Міжнар. наук, конференції 15- "6 вересня 1994 р.- К., 1998.-С. 86-95; 24. Падапка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х тс. ХХ століття. - К., 1995; 25. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги).-К., 1995; 26. Романюк І.М. Клуб і сільське життя у 50-ті-60-ті роки ХХ століття // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб.наук.пр.- Випуск другий.-К., 2001.-С.117-128; Його ж. Загальна середня освіта на селі у кінці 1950- х - на початку 60- х рр.: правда проти статистики // Україна ХХ ,.-: культура, ідеологія, політика. 36. ст. Вин.. 6.-К., 2002.-С. 282-289; Його ж. Кадрове забезпечення сільських ісладів культури у 1950-х - першій половині 60-х рр. ХХ століття //Вісник державної академії керівних кадрів гльтури і мистецтв. - 2003.-№4.-С. 84-89; 27. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін: І -59-1989.- Запоріжжя, 1995; 28. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921- 1991 тс.- Кам'янець- Подільський, 2000; 29. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в І і чгій половині ХХ ст. (1945- 2000 рр).-., 2003; 30. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору І чю-1980-х років.- К., 1995; 31. Кривчик Г.Г. Джерелознавчі проблеми дослідження соціального розвитку сільського села у 60-80- ті рр. ХХ ст. И Український селянин.- 2002.- Вип.. 5.- С.213-217; 32.Юрчук В.І. культурне життя в Україні у повоенні роки: світло й тіні.- К., 1995; 33. Кремень В.Г. Освіта в Україні. Доповідь ПІ І Всеукраїнському з'їзді працівників освіти // Освіта України - 2001,- 12 жовтня; Його ж . "Шкільний етобус" - це автобус, який перевезитиме нашу націю у ХХІ століття // Освіта України. - 2001,- 13 червня; 34. -кілев О.Ф. До питання про формування сільськогосподарської інтелігенції в 50-тх роках // Питання аграрної і сорії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.Г. Пойди. - j Дніпропетровськ, 1997,- С.178-183; 35. Павлов А.И. Социальные процессы на селе в 60-80-е годы: вопросы і методологии и историографии. - К.: Одесса, 1991; 36. Рогожа М. Культура українського повоенного села. До і історіографії проблеми // Гуманізм і людина в контексті культури. Матеріали людинознавчих читань. Вип.І,- v.-3. (Людина в вимірах культури).- Дрогобич, 1995.-С.330-344; 37. Рубльов О.С., Чечено Ю.А. Сталінщина й ля західноукраїнської інтелігенції (20-50- ті роки ХХ ст.)- К., 1994; 38. Сергійчук В.І. Десять буремних літ: ' Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр.: Нові документи і матеріали.- К., 1998; 39. Ярош Б.І.Тоталітарний , режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект).- Луцьк, 1995; 40. VjрусНК Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.)- .- Чернівці, 2002; 41. Сворац С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944- ! 64 рр.)-К., 1998; 42. Середа А.М. Проблеми соціально-культурного розвитку села (60-70-ті рр. ХХ ст.) (Автореф. дис. ... канд.. істор. наук.- Запорізький держ. ун-т.- Запоріжжя. 1994: 43. Дудка.Р.А. Суспільно- гльтурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х - на початку 60-х рр. ХХ ст. // Автореф. дис.... • ізд.. істор.наук.-Київський держ.ун-т.-К., 1996; 44. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні 1943-1953 рр. к Автореф. дис... канд..істор.наук.-Київський держ. ун-т.-К., 1995; 45. Сленський В.С. Сувора "відлига". Замітки в чго антицерковну кампанію кінця 50-х - початку 60-х років // Людина і світ.- 1990.- №6-7; Його ж. Держава і тсрква в СРСР: 3 історії інередквітневого двадцятліття // Людина і світ,- 1991.- №1-2; 46. Войналович В. и "пітико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-х - першої половини 60-х років " Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей: Вип..2.-К., 1997.-С. 193-218; 47. Меркатун •- І.П. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні // Український історичний журнал. - 1991.-№10.-С. 70-76; •о х.і. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму.-К., 2003; 49. Пашенко В. Російська "» —авославна церква наприкінці хрущовської "відлиги" // Український історичний журнал. - 2001.-№5; 50. іяРтманюк І.М. Характерні особливості державно-церковних відносин в українському селі у 1950-60-ті рр. /к Вісник Київського славстичного університету. - 2003.-№15.-С.153-162; 51. Культурне життя в Україні. Західні в землі.-Т. І.- 1939-1953.-К., 1995; Т.11.-1953-1966.- Львів, 1996; Народна освіта , наука і культура в УРСР: Стат. збірник. -К., 1973.